

Artikulation

Resursmaterial för uttalsundervisning

Tomas Riad och Roger Nyborg

Hänvisning till detta dokument:

Riad, Tomas & Roger Nyborg. 2020. *Artikulation*. SKRIVS 22. Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet.

Illustration: Ove Larsson

Materialet är utvecklat inom utvecklingsprojektet Intensivutbildning i svenska för nyanlända skolelever, Intensivsvenska. Projektet ingår i satsningen *Utbildning för ökad integration* och har Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse som huvudfinansiär och Stockholms universitet och Institutionen för svenska och flerspråkighet som medfinansiärer. Projektets huvudman är Svenska Akademien. Projektets vetenskapliga hemvist är Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet.

Det material för uttalsundervisning som utarbetats inom projektet *Intensivutbildning i svenska för nyanlända skolelever* har lite olika inriktning och reflekterar erfarenheter och behov vi mött under projekttiden. Materialet är i första hand ett *resursmaterial* för läraren. Delar av det kan användas direkt i undervisningen eller efter mindre bearbetning. Annat fungerar som fortbildning eller referensmaterial. Det är inte fråga om ett renodlat läromedel.

Materialet hör huvudsakligen hemma under artikulationsmomentet, dvs inom traditionell uttalsundervisning. Inom det området finns det också publicerade läromedel att tillgå, liksom en del resurser på internet, inklusive Skolverkets moduler. Det vi främst vill åstadkomma här är en inramning av det undervisningsstöd som lärare kan behöva för att bedriva uttalsundervisning med viss självsäkerhet.

När det gäller litterarisering/latinisering är det fråga om ett utvecklingsområde. En fungerande undervisningsmetod finns inom ramen för Prosodiametoden (www.prosodia.se), men är tills vidare inte publicerad som undervisningsmaterial. En beskrivning av latinisering med Prosodiametoden ges i Grossman & Riad (2020). Generell information om litterarisering och exempel på typer av övningar ges också i Riad & Lim Falk (2020) och Riad & Forsberg (2020). De senare delarna av det material som producerats inom *Intensivsvenska (Fonologiska kontraster, Läs- och uttalsprotokoll)* kan användas som resurs både för uttalsövningar och för litterariseringsövningar.

Resursmaterialet för uttalsundervisning består av följande delar:

- En vidgad uttalsundervisning. Inledning till resursmaterialet
- Svenskans fonologi på 30 meningar. Resursmaterial för uttalsundervisning. Elevblad, extramaterial, parallella meningar och en vägledning till läraren, inkl. lathund för det fonetiska alfabetet
- **Artikulation. Resursmaterial för uttalsundervisning**
- Dialoger. Resursmaterial för uttalsundervisning
- Fonologiska kontraster. Resursmaterial för den vidgade uttalsundervisningen
- Läs- och uttalsprotokoll. Resursmaterial för den vidgade uttalsundervisningen

Innehåll

1	Prosodi	5
2	Betoning och intonation/språkmelodi	5
3	Betoning och längd	7
4	Tonaccent	8
5	Ordbetoning i svenska ord	10
6	Reduktion	11
7	Assimilation	11
8	Konsonantsekvenser (konsonantkluster)	12
9	Uttalsidéer för enskilda ljud	13
9.1	u-ljudet	13
9.2	o-ljudet	13
9.3	y-ljudet	13
9.4	i-ljudet	13
9.5	e-ljudet	14
9.6	ö-ljudet	14
9.7	ä-ljudet	14
9.8	a-ljudet	14
9.9	å-ljudet	14
9.10	η-ljudet	14
9.11	p, t, k och b, d, g-ljuden	15
9.12	Tonande / tonlösa ljud	15
9.13	tje-ljudet	15
9.14	sje-ljudet	16
9.15	r- och l-ljuden	16
9.16	h-ljudet	17

10	Rytm och körläsning	18
11	Värdet av överdrift	19

Litteratur

I detta dokument har vi samlat en del information om svenskans fonologi och artikulation. Materialet kan vara en resurs för dig som är lärare. Vi hänvisar då och då till *Svenskans fonologi på 30 meningar*, ett dokument som går igenom de centrala dragen i svenskans fonologi.

Här och där ges metodiska tips om hur man kan öva på artikulationen av enskilda svenska språkljud och andra fonologiska egenskaper. Det markeras då med ✓.

1 Prosodi

Inledningsvis vill vi slå fast betydelsen av de **prosodiska** egenskaperna för ett funktionellt och gott uttal. Prosodin består av **betoning, längd, språkmelodi** och **rytm**. Särskilt betoning och längd brukar framhållas som viktiga att öva tidigt (Bannert 1990, Kjellin 2002, Thorén 2008, 2013). Det sammanhänger med att svenskan har en skillnad mellan långa och korta ljud som bara uppträder i betonade stavelser (där **betonad** innebär att stavelsen får högre ljudstyrka och större längd). Betoningen måste således hamna på rätt stavelse för att längden på både vokal och konsonant i den stavelsen ska kunna bli rätt. Och **längden** måste i sin tur vara rätt, dels för att stavelsen ska uppfattas som betonad, dels för att man ska kunna få rätt kvalitet på vokalen. Vokaler har nämligen ofta ganska olika uttal i svenska beroende på om de är långa eller korta. Betonade stavelser är viktiga också för att **språkmelodin** (intonationen) har sina fästpunkter i dem. Det innebär att viktiga händelser i språkmelodin är koordinerade med betonade stavelser i ett yttrande. Stavelser som är sådana fästpunkter för språkmelodin är **accentuerade**, vilket innebär att vi uppfattar dem som extra framträdande.¹

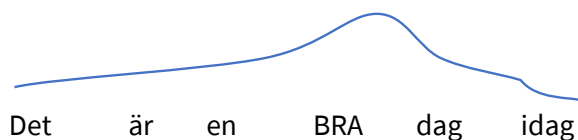
2 Betoning och intonation/språkmelodi

I en sats accentuerar man de viktigaste orden. Vilka ord som är viktigast avgörs i sammanhanget dels av grammatiska regler, dels av talarens egna avsikter med sitt yttrande. Det är oftast s.k. innehållsord som blir accentuerade: substantiv, verb, adjektiv och en del adverb.

Svenskans fonologi på 30 meningar inleds med satser som enbart innehåller ord med så kallad **accent 1**. Det starkast accentuerade ordet är det ord där

¹ Ibland säger man (lite slarvigt) att dessa stavelser är extra "betonade", men egentligen är det alltså fråga om språkmelodi, det vill säga tonkurvor. Detta blir tydligt när man inser att accentuerade stavelser kan ha *olika* melodi, det vi kallar för accent 1 och 2, eller akut och grav accent. Jämför till exempel melodin i första stavelsen (*so-*) i *solen* och *sola*.

satsintonationen når sin högsta höjd. Meningen *Det är en bra dag i dag* får alltså en intonationskurva som ser ut ungefär så här om ordet *bra* har huvudbetoning.

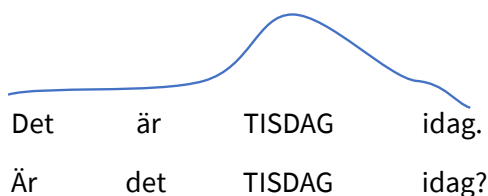
Lägg märke till hur intonationen stiger fram till *bra* för att sedan falla mot slutet i ett par ”trappsteg”. Ordet *bra* har här en stor accent, medan orden *dag* och *idag* har varsin mindre accent. Övriga ord är oaccentuerade.

Om vi skulle betona det första ordet i satsen i meningen *Idag är det en bra dag*, kommer satsintonationen att se ut så här:

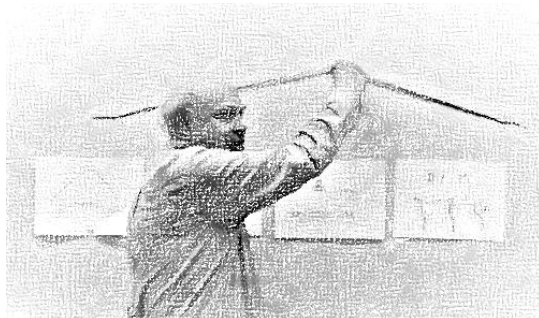

Här kommer en stor accent i form av en kraftig stigning på *idag*, därefter en ”platå” till nästa innehållstunga ord (*bra*) då intonationen faller igen, i två trappsteg, med mindre accenter. När språkmelodin ändras, ändras också betydelsen.

Lägg märke till att påståendet *Det är tisdag idag* har ungefär samma intonationskurva som frågan *Är det tisdag idag?*

När vi ställer frågor på svenska gör vi det sällan med (enbart) intonationens hjälp (till skillnad från t.ex. engelska), utan det är ordföljden som visar om det är en fråga eller inte.

✓ Spänn upp en töjbar snodd på tavlan i klassrummet och dra den uppåt med ett finger för att visa hur intonationen går upp på det ord som accentueras mest i satsen.

I vägledningen till A4:an (avsnitt 4) markeras språkmelodin med pilar (stigningar och fall) och streck (plataår). Starkt accentuerade stavelser markeras med versaler och mindre accentuerade ord med kapitäl: *Det är en BRA DAG iDAG. Jag är både KLOK och FIN.* Språkmelodin markeras med större och mindre pilar.

✓ Öva dig i att följa pilarna med din röst. Överdriv och uttala språkmelodin långsamt och väl koordinerat med de betonade stavelserna. Det kommer att göra dig mer uppmärksam på hur språkmelodin rör sig uppåt och nedåt, så att du sedan kan använda denna färdighet i övningar med dina elever.

3 Betoning och längd

Betoning har ett starkt samband med längd i svenska. Alla betonade stavelser är **långa**. Inom den betonade stavelsen är det antingen vokalen eller den efterföljande konsonanten som förlängs (men inte båda):

MAMMMa, MÅÅÅnen, SOOOlen, beSVÄÄÄra, beFÄSSSta, afFÄÄÄR, eleMENNNT, diskuTEEEra, sepTEMMMBER, okTOOOber.

När vi överdriver längden på en betonad stavelse är det det långa segmentet/ljudet som vi håller ut, antingen vokalen eller konsonanten direkt efter vokalen. För den som har svenska som modersmål är detta intuitivt tydligt. Att säga *hässsst* känns naturligt medan **hääääst* känns onaturligt. Att säga *määåås* känns naturligt medan **måsssss* känns onaturligt. Intuitionen ger här en signal om en regel i språkets ljudstruktur.

De obetonade stavelserna är **korta** i svenska (oavsett om de är öppna eller slutna). Det kan vara bra att veta att det inte fungerar så i alla språk.

I A4:an börjar vi med de långa vokalerna. Man måste göra klart för eleverna att vokalen är mycket längre än de (ofta) tror. Det gäller att överdriva i början, för att göra alla uppmärksamma på längden. Sedan kan man växla mellan överdrivet tal och ett mera normalt tempo.

Det är på grund av längdens betydelse som vi markerat längden också på det blad som delas ut till eleverna:

Ja e KLOOOK. Ja e FIIIN. Ja e både KLOOOK å FIIIN. (mening nr 2)

Observera att vi försöker ligga så nära det idiomatiska uttalet som möjligt. Vi gör de vanliga reduktionerna: *jag*, *är*, *och* uttalas för det mesta som *ja*, *e*, *å*.

Först i meningarna 5 och 6 stöter vi på långa konsonanter: *VINNNtern kan va KALLL i SVERRRje. HÖSSSten är LÅNGNG*. Enligt många SVA-lärare är det speciellt de långa konsonanterna som eleverna har svårt för att göra tillräckligt långa. Därför gäller det att alla tillägnar sig förmågan att överdriva längden. En lång konsonant som uttalas alltför kort, bryter mot en språklig regel, dvs. är ogrammatisk, medan om samma konsonant uttalas som extralång så är den ändå grammatisk. Den är då bara just extralång. Regeln säger alltså att en lång konsonant/vokal kan förlängas, men inte förkortas. På motsvarande sätt kan en kort konsonant/vokal förkortas (men inte förlängas) utan att bryta mot en språkregel.²

I talet finns inga pauser mellan orden inom en fras, så de meningar vi har pratat om låter mer som *jaekloook, jaefiin, jaebådekloookåfiin, vinnntern kanvakalllisverrrje*.

Att uttalsmarkera de långa klusilerna (**p, t, k** och **b, d, g**) är lite svårt. Vi har valt att göra det på samma sätt som med långa **l, m, n, s**, dvs. genom att skriva dem flera gånger: *HÖKKKT (högt) LUNGNGT (lugnt) beRÄTTTa (berätta)*. I själva verket består ju klusilerna av en sorts paus (den s.k. ocklusionsfasen), där lufttrycket byggs på tills man öppnar munnen och släpper ut luften (explosionsfasen). När vi förlänger en klusil är det pausen, ocklusionen, som förlängs.

✓ Gå mellan två angivna punkter i klassrummet. Eleverna ljudar **m, n, l** från starten till slutpunkten för lärarens promenad. Så synliggörs längden: *Mammmmmmmmma, pannnnnnnnna, kalllllllllll*. Sen gör läraren samma sak med **p, t, k** och då blir det ungefär: *pap-----pa, hat-----t, hak-----ka*, där ----- symboliserar tystnad. På första försöket är det sannolikt få elever som lyckas hålla ut tills ända tills du nått den önskade punkten. Poängen blir tydlig.

4 Tonaccent

Svenska kan sägas vara ett tonspråk (dock med få toner), vilket betyder att en betydelseskilnad kan uttryckas med en tonal skillnad mellan ord som har samma fonologiska form i övrigt, som i *and-en – ande-n, tomt-en – tomte-n, steg-en – stege-n*. Man hänvisar till accenterna som akut och grav, eller accent 1 och 2. I en del läromedel talar man om accent bara vid accent 2 (och annars bara om betoning). Accent markeras med en upphöjd siffra ¹ för accent 1 eller ² för accent 2, vilken sätts före betoningstecknet ('): ¹ *solen*, ² *solar*, ² *bad, boll*.

² I undervisningspraktiken har vi mest nytta av den grammatiskt tillåtna förlängningen.

De ordpar där en skillnad mellan tonaccenterna är det enda som skiljer är mycket få och i de fallen utgör knappast uttalet några problem för förståelsen.

Sammanhanget visar i allmänhet vilket ord vi menar. Men om man vill att det ska låta svenskt är det viktigt med tonaccenten eftersom vart och vartannat ord har accent. Detta gäller i första hand när ordet är framträdande i satsen, dvs. ges en stor accent.

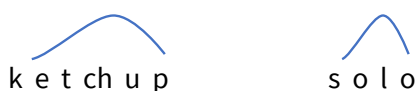
Det är svårt för många elever att höra skillnaden mellan betoning och tonaccent. Också för infödda talare av svenska kan det vara knepigt att bli medveten om vari skillnaden består, även om man tydligt uppfattar att det *låter* olika. Läroböckerna utgår i allmänhet från centralsvenska, dvs. den dialekt som talas i Mälardalen, när de beskriver tonaccent. Vid tonaccent 2 går intonationen neråt på den betonade stavelsen och sedan upp i slutet på ordet. När intonationen stiger i slutet av ordet kan det (felaktigt) uppfattas som betoning. Detta yttrar sig i att en del inlärare lägger betoningen på fel stavelse: **taLARR* i stället för *TAAAlar*, **speLARRR* i stället för *SPEEElar*, **boLLARRR* i stället för *BOLLar*, osv.

På A4:an dyker ord med tonaccent 2 först upp i meningarna nr 8 och 9: ^{2'}*sommar*, ^{2'}*gillar*, ^{2'}*värmen*. Om man framhäver *gillar* i mening 9 (*Många gillar värmen, men inte alla*), så tappar ordet *värmen* sin accent.

För de framhävda orden ser tonkurvan ut ungefär så här när de uttalas för sig med tonaccent (=accent 2):

I ord med tonaccent 2 finns alltså två tontoppar. I ord med accent 1 finns bara en tontopp. Då ser det ut så här:

När man jämför ord med och utan tonaccent kan man se att det som skiljer dem åt är den första tontoppen i ord med tonaccent. Denna saknas således i ord utan tonaccent.

Oavsett om man vill ägna undervisningstid åt att utveckla elevernas känsla för tonaccentdistinktionen eller inte är det lämpligt att öva på tonaccent i sammansatta ord. I sammansättningar förekommer nämligen tonaccent 2 som en *grammatisk* regelbundenhet. Alla sammansättningar uttalas med accent 2 i centralsvenska, dalmål, norrländska mål och götamål (inklusive småländska) så det är en viktig prosodisk regel. Tonkurvan går ner på den första betonade

stavelsen i sammansättningen (i exemplet nedan *last-*) och går inte upp igen förrän på den sista betonade stavelsen (i exemplet nedan *-fför*).

Intonationskurvan för ²*lastbilschaufför* ser ut ungefär så här:

En fjärde pelare i uttalet förutom betoning, längd och intonation är **rytmen**. Vi återkommer till den i slutet av detta dokument.

5 Ordbetoning i svenska ord

Den svenska **ordbetoningens** placering kan variera. I exemplen nedan markerar vi betoning med upphöjt vertikalt streck före den huvudbetonad stavelsen ('*boll*) och ett nedsänkt vertikalt streck före bibetonad stavelse ('*bad*, *boll*). Accent markeras med en upphöjd siffra som ovan beskrivits.

Korta, enstaviga, innehållsord har alltid betoning:

'bil, *'hus*, *'kom*, *'går*, *'röd*, *'blått*, *'snabbt*

Korta ord som har mer grammatiska funktioner betonas sällan:

en, *ett*, *ska*, *kan*, *de*, *vi*, *och*, *i*

Flerstaviga ord som är av gammalt svenskt eller nordiskt ursprung betonas ofta på **första** stavelsen:

¹*sonen*, ¹*händer*, ¹*solen*, ²*månen*, ¹*tisdag*, ²*mamma*, ¹*kommer*, ¹*sitter*,
²*talat*

Vissa lånord från **tyskan** har betoningen på **andra** stavelsen. I dessa fall känns den första stavelsen oftast igen som ett obetonat prefix (*be-*, *för-*, *ge-*):

*be*¹*tala*, *be*¹*stämma*, *be*¹*fria*, *för*¹*stå*, *för*¹*klara*, *för*¹*ening*, *ge*¹*mensam*,
*ge*¹*stalt*

Lånord som vi fått från eller via **franskan** har ofta betoningen på **sista** stavelsen:

*af*¹*fär*, *ciga*¹*rett*, *ele*¹*ment*, *tele*¹*fon*, *bal*¹*kong*, *internatio*¹*nell*

Från **latin** har vi också lånat ord, ibland via tyskan. De har ofta betoning på **näst sista** stavelsen:

*disku*¹*tera*, *prome*¹*nera*, *pro*¹*fessor*, *sep*¹*tember*, *ok*¹*tober*

6 Reduktion

En sak som är viktig att tänka på vid uttalsundervisning och höravkodning är att flera konsonanter reduceras vid normalt tal. De vanligaste reduktionerna kan man introducera på en gång.

g uttalas normalt inte i slutet av ord som *god dag – goddaa, måndag – månnda, freeda* etc., i ändelser som *-lig* och *-ig*: *rolig – rooli, trevlig – treevli, duktig – duckti*, och även inne i orden *morgon – morron* och *några – nåra*

k uttalas inte alltid i flerkonsonantkombinationer: *hemskt – hemmst, faktiskt – facktist*

d uttalas sällan i slutet av ord som *vad – va, alltid – allti*, i några fall inuti ord, såsom *aldrig – allri, tidning – tiining*

t uttalas sällan i slutet av ord: *det – de, litet – lite, mycket – mycke*

i supinumform: *arbetat – arrbeta, sprungit – sprungi*

i bestämd form: *huset – huuse, glaset – glaase*

l hörs inte så ofta i ord som *till – ti, tillsammans – tisammans, vilken – vicken*

r blir ofta försvagat i presens: *talar – taala, ringer – ringe*

och i ord som *var – va, hur – hu, när – nä*

i kan försvagas i ordet *inte* och det kan ibland vålla missförstånd, eftersom *inte* ofta är starkt betonat i många språk. *Det vet jag inte* blir ofta *de veet ja'nte, han kan inte komma* blir *han kan'nte komma*. I detta läge kan lyssnaren missa negationen och tro att den nekande satsen i själva verket är jakande.

7 Assimilation

Många ljud påverkar varandra när de står intill varandra.

r + s blir [ʃ] – försök säga **s** med tungspetsen på tandvallen

r + d blir [d] – försök säga **d** med tungspetsen på tandvallen

r + n blir [ɲ] – försök säga **n** med tungspetsen på tandvallen

r + t blir [t] – försök säga **t** med tungspetsen på tandvallen

Detta gäller inte bara inom ett ord utan även över ordgränser:

Lars, kammar **sig**, **bord**, **bor du**, **hörn**, **hör ni**, **fart**, **far Tore**

Vissa **tonlösa** ljud – **f, k, p, s, t** – påverkar vissa tonande ljud som kommer före eller efter. De ljuden blir då också tonlösa.

Sverige, svenska t ex låter som *sferrje* och *sfennska* (**s** gör **v** tonlöst)

Snabbt låter som *snappt* (**t** gör **b** tonlöst)

Tisdag låter som *tiista* (**s** gör **d** tonlöst)

Dags låter som *dacks* (**s** gör **g** tonlöst) – ibland skriver man *dax* för att det låter så.

Detta gäller även över ordgräns i normal talhastighet:

Vet du låter som *veetu* (**t** gör **d** tonlöst)

hoppas vi låter som *hoppasfi* (**s** gör **v** tonlöst)

mot den låter som *mooten* (**t** gör **d** tonlöst)

8 Konsonantsekvenser (konsonantkluster)

sl-, sm-, sn-, sp-, st-, sv-kombinationer

Svårigheten här (för vissa talare) är att undvika att sätta in en liten vokal före **s**.

✓ Håll ut **s**-et innan du fortsätter med nästa ljud:

ssslappa, ssssmaka, ssssnöa, sstava, sssvenska

✓ Låtsas att ordet innan slutar på **-s**:

jag skaspela, hon kanstava, de vill inte talasvenska

✓ Flytta vokalen till mitt i klustret:

s-e-lappa, s-e-maka, s-e-tava och avlägsna det därefter igen utan att sätta in det före klustret.

kv-, tv-, kr-, m fl kombinationer

Svårigheten här (för vissa talare) är att undvika att bryta upp konsonantsekvensen med en vokal (*k-i-vitto, t-e-vätta*, osv.)

✓ Flytta vokalen till före klustret:

i-kvitto, e-tvätta, i-krita, e-slappa, e-smaka, e-stava och avlägsna det därefter igen utan att sätta in det mitt i klustret.

9 Uttalsidéer för enskilda ljud

Här kommer några idéer om hur man kan undervisa i uttalet av enskilda ljud.

Vokaler

9.1 u-ljudet

litet mellanrum mellan läpparna; något framskjutna men inrundade läppar

När läpparna släpps från sin position uppkommer ett bilabialt ljud som liknar **v** – det låter alltså som [ʋβ].

✓ Vissla så högt du kan (obs i diskanten, inte starkt); då bör tungan vara långt fram i bra position för ett **u**.

✓ Utgå från **o**, håll kvar läpprundningen och försök säga ett **i**, det låter lite **u**-likt – vitsen är att man känner hur tungan vill fram i munnen.

9.2 o-ljudet

Rundade läppar, litet mellanrum

Något framskjutna läppar, inrundade

✓ Vissla så lågt (i lågt register, inte tyst) du kan, och då befinner sig tungan i rätt position för **o**.

Det kan vara bra om man inte direkt visar hur **u** respektive **o** stavas för att inte blandas ihop med **o**- och **å**-ljud.

9.3 y-ljudet

Betydligt större öppning än **u** och **o**; utskjutande, utrundade läppar

I motsats till **u**-ljudet där läpparna ger ifrån sig ett bilabialt ljud är det nu tungan som släpper kontakten med gommen och ett **j**-liknande ljud uppstår: [yj]

✓ Utgå från **i**, håll kvar tungan i den positionen, runda läpparna och du får ett **y**.

9.4 i-ljudet

Tungan är långt fram och högt upp, läpparna spridda, som i ett leende.

När tungan (som är långt fram och högt upp) släpper kontakten med gommen låter det nästan som ett **j** efter **i**:et – [ij], jämför **y**:et – [yj]. Det gäller de långa vokalerna.

9.5 e-ljudet

✓ Sägg ett 'i' och öppna munnen lite, med läpparna fortsatt spridda.

9.6 ö-ljudet

Rundade läppar, ungefär samma som **y**

✓ Utgå från **e**, håll kvar tungan i den positionen, runda läpparna och du får ett **ö**.

✓ Utgå från **å** håll kvar rundningen och försök säga **e**.

9.7 ä-ljudet

✓ Utgå från **i**, sänk hakan lite och du får ett **e**, sänk lite till och du får ett **ä**-ljud.

9.8 a-ljudet

✓ Det korta **a**-ljudet: fortsätt att sänka hakan efter **ä** så får du ett ljust **a**-ljud. Var noga med att uttala ljudet kort i denna övning, eftersom det bara är kort **a** som låter sådär ljust.

✓ Det långa **a**-et får du med tungan långt bak, tryck försiktigt med ett finger på tungan så att den kommer långt bak. Munnen är ganska öppen och läpparna något rundade.

9.9 å-ljudet

å är rundat, som **o**-ljudet, men med något större munöppning

✓ Om du uttalar **o** och **å** efter varandra: o å o å o å ... märker du att tungan rör sig upp och ner bak i munnen.

Konsonanter

9.10 ŋ-ljudet

Här gäller det att undvika att uttala ett **g** direkt efter **ŋ**-ljudet.

✓ Försök härma en (kyrk)klocka: *ding – dong* och håll ut **ŋ**-ljudet. Lägg sedan till en vokal efter (utan att uttala ett **g**): *dinga – donga, många, långa sängar*.

9.11 p, t, k och b, d, g-ljuden

Skillnaden mellan **p** och **b**, **t** och **d**, **k** och **g** är

- 1) att **p**, **t** och **k** är tonlösa
- 2) att **b**, **d** och **g** är tonande

men viktigare är kanske att observera att

- 3) **p**, **t** och **k** är aspirerade, dvs. att det kommer en ganska stark luftpuff efter
- 4) **b**, **d** och **g** är oaspirerade, dvs. att det inte kommer någon luftpuff efter

✓ Pröva att hålla ett tunt papper framför munnen när du säger *polis, tobak, cool*. Då bör du se hur papperet rör sig ordentligt. Därefter säger du *beta, dörr, gala*.

9.12 Tonande / tonlösa ljud

Skillnaden mellan tonande och tonlösa ljud märker du bäst om du säger *mmmmm* respektive *sssss*.

✓ Stoppa in fingrarna i öronen och säg *mmm*. Då märker du hur det vibrerar i hela huvudet

Gör samma sak med *sssss* och det är alldeles tyst.

✓ Du kan också försöka sjunga med *mmmmm*. Med *sssss* går det inte att höra någon sång alls.

Tonande ljud är alla vokaler plus **b**, **d**, **g**, **j**, **l**, **m**, **n**, **ng**, **r**, **v** och **w** (som uttalas som **v** eller ibland som engelskans **w** i till exempel *whisky*).

Alla ljuden går att sjunga med, men **b**, **d** och **g** är svårare att sjunga eller nynna för de ljuden stoppar ju luften, innan de släpper ut den.

Tonlösa ljud är **f**, **h**, **k**, **p**, **s** och **t**. Bokstäverna <c, z, q, x> representerar inga egna ljud utan uttalas som **s** – *citron, zoo* eller **k** – *campus, quorn* eller **ks** – *extra*.

9.13 tje-ljudet

tje-ljudet hittar man om man först uttalar ett **j** och låter det ljuda länge: *jjjjj*

✓ Om man nu tar bort tonen från **j**-ljudet, till exempel genom att börja viska, får man ett **tje**-ljud (IPA [ɛ]).

Testa med att uttala ord som *gina*, *gärna*, *gjuta* och växla mellan normalt tal och viskande tal. När du viskar och satsar lite hårdare i början börjar det låta som *Kina*, *kärna* och *tjuta*.

9.14 sje-ljudet

Det finns två olika uttal av *sje*-ljudet

1. ett främre, som bildas med tungan på tandvallen, alltså ovanför övre tandraden. (Det skrivs med IPA som [ɕ].)

a) det förekommer hos nästan alla talare vid kombinationen **r + s**. Det kan vara i samma ord: *kors*, *Lars* eller i två ord: *tvättar sig*, *kammar sig* (det gäller inte om man har ett bakre **r**, som i Skåne och Småland, eller i Finland där många svensktalare uttalar **r**:et. I resten av Sverige är det alltså **ett** ljud. Så i ord som *kors*, och *Lars*, så har vi tre ljud: [kɔɕ], [la:ɕ].

b) samma ljud finns hos nästan alla i slutet av ord: *dusch*, *garage*, *match*

c) i början av ord är detta uttal vanligt i norra Sverige: *sju*, *stjärna*, *skär*, *schema*

2. ett bakre, som bildas med tungryggen längre bak i munnen och spetsen av tungan nedanför nedre tandraden: *sju*, *stjärna*, *skär*, *schema*. (Det skrivs med IPA som [x] eller [ʁ].)

sje-ljudet kan stavas på flera sätt, men uttalet är detsamma. En del variation i **sje**-ljudet samvarierar med kön, region och social status.

Tungans position kan variera beroende vilken vokal som kommer efter **sje**-ljudet.

I ord som *skiner* och *skjorta* riktar tungan in sig på **i**:et som är en främre vokal, respektive **o**:et, som är en bakre vokal.

✓ Om **sje**-ljudet uttalas för långt bak i munnen börjar det låta som **ach**-laut (IPA [χ]). Kolla med eleverna att de hittar den rätta friktionsgraden.

Man kan kanske likna **tje**-ljudet vid det lilla tåget (*tji*, *tji*, *tji*, *tji*, *tji*) och **sje**-ljudet vid det stora tåget (*scho*, *scho*, *scho*, *scho*), det vill säga mindre turbulens och större turbulens. På något sätt låter det mer om **sje**-ljudet än om **tje**-ljudet.

9.15 r- och l-ljuden

I flera asiatiska språk skiljer man inte mellan **r** och **l** på samma sätt vi gör. Därför gäller det att träna såväl hur man uppfattar ljuden som hur man uttalar dem.

Att försöka få ett rullande **r**-ljud är väldigt svårt om man inte har det i sitt modersmål. I själva verket räcker det mycket väl om man kan producera en frikativ variant:

✓ Sätt tungspetsen på **r**-position, dvs. ovanför tänderna mot tandvallen och försök surra.

Dessutom försvinner eller reduceras ofta **r**:et i slutet av ord, t ex i presensformen, *talat*, *springer* och i pluralformer: *pojkar*, *flickor*, *elever*.

✓ En del tipsar om att man ska sticka ut tungan lite mellan tänderna eller att bita lätt i tungan för att få ett **l**-ljud, eller i alla fall inte ett **r**-ljud.

Vi har ju också ett bakre **r**-ljud i svenskan, i södra Sverige. Har eleven det i sitt eget språk kan den använda det.

9.16 h-ljudet

h-ljudet kan ibland förorsaka problem för olika språkgrupper. På distributionssidan kan problemet vara att man saknar **h**-ljudet helt eller att man lägger till ett **h** på ställen där det inte ska uppträda. När det gäller själva artikulationen som vi ju är inriktade på här är ett vanligt problem att **h** uttalas som ett ach-ljud. Ett tips för att få ett lagom mjukt **h** är att börja med fraser där det inte uttalas eller knappast hörs:

Meningar där **h** inte uttalas:

Jag såg att han var där. ja sågatt^oan va dääär

Jag sa att hon kom för sent. ja sa att^oon kom för seeent

Vet du var Johan är? ve tu va jo^oan e

Meningar där ordet som innehåller **h** är obetonat:

Vad har du gjort? vaharu gjortrt

Hur mår du? hu määåru

Haru läst läxan? haru läääst läxan

Meningar där ordet som innehåller **h** är betonat:

Är du hemma? eru **h**emma

Här är mina hästar. **h**är e mina **h**ästar

✓ Ett sätt att känna in **h** i förhållande till ach är att försöka skratta: *hahahaha*. Det går inte med ach-ljudet, men går bra med **h**-ljudet.

✓ Försök också tyst viska meningar där h står i en betonad stavelse: *Du har en fin hatt.*

10 Rytm och körläsning

En fjärde pelare i uttalet förutom betoning, längd och intonation är **rytmen**. Det har påpekats att svenskan är ett rytmiskt språk, där de betonade stavelserna kommer på ungefär samma avstånd från varandra i ett yttrande, medan de obetonade stavelserna måste få plats mellan de betonade stavelserna, oavsett om de är få eller många. Denna rytmiska princip är inte absolut, men den är tillräckligt stark för att kunna utnyttjas i uttalsundervisningen.

Rytm övas lämpligen genom körläsning. Det är lätt att variera utmaningarna med få eller många obetonade stavelser mellan de accentuerade.

✓ Testa till exempel med mening nr 8: *I juni och juli är det sommar och varmt.*

Räkna rytmiskt, dirigera eller knäpp med fingrarna:

	1	2	3	4
Börja med de				
betonade stavelserna:	JUUU	JUUU	SOMMM	VARRMT

Försök läsa dem rytmiskt.

Lägg till de

obetonade stavelserna: i JUUni och JUUli e de SOMMMar å VARRMT

Håll kvar rytmen.

Rytmisk läsning förbättrar också själva förmågan att läsa i kör, något som underlättar övning av andra egenskaper i ljudstrukturen. Körläsningen är ett av fundamenten i undervisningen av artikulation. Körläsningen gör att alla kan artikulera samtidigt och också våga ta i. Samtidigt gör körläsningen det möjligt för läraren att höra enskilda avvikelser. Om man börjar med körläsning är det sedan lättare att växla till individuell läsning, både för att exemplifiera lyckat uttal och för att korrigera mindre lyckat uttal. God körläsning i en grupp utgör också en resurs för arbetet i klassrummet eftersom man då kan växla övningstyper utan att förlora tempo och det bidrar också starkt till ett gemensamt fokus under lektionerna.³

Körläsning fungerar inte automatiskt utan kräver övning. Här passar övningar som har rytm som fokus bra som inledning. Det krävs att alla strävar efter att synkronisera sitt tal med andra, vilket kräver att man riktar sin uppmärksamhet både mot den egna artikulationen och de omgivandes röster. Och mot läraren som

³ Körläsningen är också viktig vid litterariseringsövningar (se separat material).

anger start och tempo. För att körläsningen ska bli effektiv så behöver den vara *väl* koordinerad. Annars är det dels svårt för läraren att avhöra avvikelser, dels svårt att upprätthålla ett gott undervisningstempo. Förutom rytmövningar kan man göra övningen nedan som tränar koordinationen i ett allt längre yttrande.

✓ Testa att låta eleverna säga efter från det sista ordet och bakåt. Detta fungerar kanske bäst i fraser, medan det i hela meningar kan bli svårt att hålla kvar rytmen.

Exempelmening nr 7:

Läraren: igen.

Eleverna: igen.

L: varmt igen.

E: varmt igen.

L: det varmt igen.

E: det varmt igen.

L: blir det varmt igen.

E: ... blir det varmt igen.

11 Värdet av överdrift

I uttalsundervisning riktad mot artikulation finns det ett klart "mekaniskt" inslag som kan liknas vid hur man tränar i idrotter eller hur man övar på ett musikinstrument. Det klassiska sättet att öva är att först göra rörelsen långsamt och stort, för att sedan öka farten och då anpassa rörelsens storlek, dvs. minska den. Den som övat grundslag i tennis, vibrato på fiol eller skalor på piano vet vad detta innebär. Det brukar därtill finnas olika metoder man kan ta till för att effektivisera övningen (t.ex. rytmisering framlänges och baklänges av skalor när man ska få upp farten). Att utföra en artikulation överdrivet eller långsamt är inte alltid lätt, men det är heller inte svårt att öva upp förmågan som sådan.

Den stora generella poängen med överdrift av detta slag är att man då riktar sin uppmärksamhet mot den rörelse eller den artikulation man övar. Därmed blir man medveten om vad det är som ska ske, allra helst om man får återkoppling från sin lärare. När det gäller uttal innebär detta att man förbättrar sin fonologiska medvetenhet, vilket är en utmärkt sak. Ju mer medveten en elev är om sitt uttal, desto bättre kan han eller hon styra och därmed förbättra sitt eget uttal.⁴

⁴ Fonologisk medvetenhet är också en central förmåga vid utvecklingen av de nya kategorier man behöver i ett nytt ljudsystem, dvs. i den process som betecknas *litterarisering* eller *latinisering*.

Litteratur

Bannert, Robert. 1990. *På väg mot svenskt uttal*. Studentlitteratur.

Grossman, Paula. <http://www.prosodia.se>

Grossman, Paula & Tomas Riad. 2020. *Latinisering – diagnostisering och intervention på språkintrödn*. Ms, Stockholms universitet.

Kjellin, Olle. 2002. *Uttalet, språket och hjärnan. Teori och metodik för språkundervisningen*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

Riad, Tomas & Julia Forsberg. 2020. Litterarisering – diagnostisering av nyanlända. *Svenskans beskrivning* 37, Åbo. Ms, Stockholms universitet.

Riad, Tomas & Maria Lim Falk. 2020. *Litterarisering för nyanlända*. SKRIVS 26. Intensivsvenska, Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet

Thorén, Bosse. 2008. *The priority of temporal aspects in L2-Swedish prosody. Studies in perception and production*. Stockholm: Institutionen för lingvistik.

Thorén, Bosse. 2013. Dags att skrota ”lång och kort vokal” inom svenska som andraspråk. I: Bihl, B., Andersson, P. & Lötmarker, L. (red.) *Svenskans beskrivning* 32 . Karlstads universitet oktober 2011, s. 296-304.